

نوع مقاله: پژوهشی

نقش حوزه علمیة قم در پژوهش‌های تاریخ اجتماعی و سبک زندگی شیعیان*

محمدجواد یآوری سر تختی / استادیار گروه تاریخ دانشگاه باقرالعلوم

javadyavari@yahoo.com

 orcid.org/0009-0001-7738-8002

دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۰۱ - پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۲

چکیده

با مطرح شدن موضوع جدیدی به نام تاریخ اجتماعی و سبک زندگی در غرب و شرق، نویسندگان و محققان ایرانی نیز مسئله تاریخ اجتماعی مردم ایران را مورد بررسی قرار دادند که آثار پربراری در پی داشت. در این مسیر، تا حدودی سرفصل‌های تحقیقات روشن بود و محققان به گوشه‌هایی از این تاریخ که در محور زندگی اجتماعی مردم بود، اهتمام ورزیدند. در میان طلاب حوزه نیز این خلاء مورد توجه قرار گرفت که با کمک از ساختار مطالعات تاریخی اجتماعی و سبک‌زندگی اسلامی، رساله‌هایی درخصوص کلیات بحث تاریخ اجتماعی و سبک‌زندگی اهل بیت^{علیهم‌السلام} و شیعیان تدوین گردد. نتیجه این تحقیقات و ضرورت آن حتی منجر به این امر گردید که در مراکز تخصصی حوزه علمیة قم در رشته تاریخ تشیع ۴ واحد به تاریخ اجتماعی شیعیان اختصاص یابد. در دیگر مؤسسات آموزشی و پژوهشی نیز که اختصاص به طلاب علوم دینی داشت، در مقطع ارشد و دکتری به درس تاریخ اجتماعی توجه خاصی گردید و درنهایت افزون بر تربیت متخصص، طلاب حوزه علمیة قم با نگارش کتاب‌ها یا مقالات یا رساله‌های ارشد و دکتری با عنوان تاریخ اجتماعی شیعیان، گام مؤثری را برای معرفی آداب و رسوم، نمادها، سبک‌زندگی، روابط و نظام‌های اجتماعی آنان برداشتند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ اجتماعی، سبک‌زندگی، آداب و رسوم اجتماعی، شیعیان و حوزه علمیة قم.

یکی از محورهای جدید تحقیقاتی که کمک می‌کند تا انسان‌ها از وضعیت و ابعاد زندگی اجتماعی همدیگر اطلاع یابند، تاریخ اجتماعی است. به عبارت دیگر تحقیق درباره تاریخ اجتماعی اقوام و جوامع گذشته از حیث کمی و کیفی، رویکردی جدید در تاریخ‌نگاری است که یافته‌های بسیاری را فراروی تاریخ‌پژوهان و مورخان قرار می‌دهد. برخلاف سبک سنتی تاریخ‌نگاری که توجه اعظم آن بر تاریخ و تحولات سیاسی است، تاریخ اجتماعی عهده‌دار کشف لایه‌های پنهان زندگی اجتماعی، بررسی سبک‌زندگی، ارتباطات و نوع تفکر انسان‌های پیشین است (بهرامی، ۱۳۸۶، ص ۵۲-۴۹).

در گذشته شیوه نگارش تاریخ، وجوه مختلف جامعه را به صورت خاص در همه عرصه‌های حضوری و فعالیت‌های انسانی مورد توجه قرار نمی‌داد و برای آن ضرورتی احساس نمی‌کرد؛ اگرچه سفرنامه‌نویسان به تناسب مشاهدات خود به ثبت برخی از جلوه‌های زندگی مردم توجه می‌کردند، اما این نوع تاریخ‌نگاری عمومیت نداشت. با نگاه جدید اندیشمندان و مورخان به‌ویژه از عصر ایلخانان و صفویه در ایران به تاریخ در توجه به تمام عرصه‌های فعالیت‌های انسانی باعث گردید تا نگرش جدیدی با عنوان تاریخ اجتماعی پدید آید. این نوع تاریخ‌نگاری روابط بین همه انسان‌ها را مورد توجه قرار داده و در مقام تدوین حوادث تاریخی برخلاف شیوه سنتی به چهره‌های شاخص توجه نمی‌کند؛ بلکه لایه‌های زیرین جامعه را مورد توجه قرار می‌دهد.

بررسی و واکاوی تاریخ اجتماعی شیعیان، می‌تواند یکی از محورهای مطالعاتی باشد که اطلاعات مناسبی را درباره وضعیت، سبک‌زندگی، آداب و رسوم، نمادهای شیعیان و عوامل مؤثر بر تاریخ اجتماعی آنان را در اختیار ما قرار دهد. وجود خلاء درباره عدم آگاهی لازم از تاریخ اجتماعی شیعه و ضرورت تهیه محتوای مناسب برای تجزیه و تحلیل تاریخی زندگی اجتماعی یا فرهنگی آنان، ایجاب می‌کند تا پژوهش‌های متعدد مستقل به صورت توصیفی یا تحلیلی درباره کیفیت و کمیت زندگی اجتماعی آنان نگاشته شود. بنابراین، طلاب علوم دینی در قم به دلیل اشتغال به تحصیل در مراکز تخصصی به این موضوع اشتیاق نشان داده و عرصه‌های پیش‌رو را توسعه دادند. برای داشتن اطلاعات کافی از این فعالیت‌ها ضروری است تا به معرفی این‌گونه از فعالیت‌ها و تولیدات مراکز حوزوی اشاره گردد؛ زیرا شیعیان، به‌عنوان بخشی از اقلیت جامعه اسلامی دارای سبک زندگی، آداب و رسوم مذهبی و ملی، نمادها، ساختار و مؤلفه‌های اجتماعی خاصی بوده که آنان را از دیگر افراد جامعه متمایز می‌کند.

۱. مفهوم تاریخ اجتماعی و سبک‌زندگی

۱-۱. تاریخ اجتماعی

درباره تاریخ اجتماعی تعاریف متعددی با رویکردهای مختلفی ذکر شده است (الویری، ۱۳۹۸، ص ۵-۲۰). محسن

الویبری با بررسی اقوال و رویکردهای مختلف در تعریف‌ها، در جمع‌بندی تاریخ اجتماعی را چنین تعریف کرده است: «گونه‌ای از تاریخ‌نگاری که بستر اجتماعی رویدادهای تاریخی را به صورت مستقل (به‌مثابه یک رویداد) یا در پیوند با رویدادهای دیگر به صورت روشمند و معطوف به کشف یا کاربست یک سلسله قواعد عمومی، مورد بررسی قرار می‌دهد.» (همان، ص ۲۰).

ابراهیم موسی‌پور بر این باور است، تاریخ اجتماعی دانشی است که در آن اشکال متنوع روابط اجتماعی در بستر تاریخی مطالعه می‌شود. روابط مردم با مردم، روابط مردم با حکومت و روابط مردم با زیست‌جهان مادی و معنویشان، برخی از اشکال آن است. حوزه اول، یعنی روابط مردم با مردم، دربردارنده مجموعه اجزا و عناصر تشکیل‌دهنده زندگی روزانه مردم در دوره‌های تاریخی مورد پژوهش یا سیر آن در ادوار تاریخ است. در این بخش به انواع خوراک، نحوه تولید و فراوری غذاها، سلیقه و ترجیحات و امتناعات و به‌طور کلی فرهنگ تغذیه‌ای مردم، پوشاک و تنوعات آن و فرهنگ پوشاکی، آرایش ظاهر، صنایع و مشاغل و اصناف، ادوات و اشیاء و ابزارهای کار و نیز اسباب زندگی روزانه، اوقات فراغت و سرگرمی‌ها، بازی‌ها و ورزش‌ها و مسابقات، نظام خانواده و برنامه‌های خانه، بهداشت روزانه و جز آن‌ها پرداخته می‌شود. حوزه دوم، یعنی روابط مردم با دولت و حکومت، شامل بررسی سازمان‌ها و تشکیلات اداری و مالی و دیوانسالاری و نیز تشکیلات نظامی و انتظامی همچون نظام قضایی، پلیس و امنیت شهری، حبس، زندان‌ها و جز آن‌ها است و حوزه سوم، یعنی روابط مردم با زیست‌جهان، به دو بخش عمده تقسیم می‌شود. بخش اول، روابط مردم با زیست‌جهان مادی که شامل اجزای مادی شیوه‌های زندگی از جمله نظام‌های شهرنشینی و شهرسازی است. مثلاً مباحث راجع به بافت جمعیتی و تقسیمات گروه‌ها و طبقات اجتماعی از جمله مطالعه درباره طبقه حاکم، رعایا و تقسیم مردم به خواص، عوام و گروه‌های معیشتی همچون کشاورزان، تاجران، صنعت‌گران، روحانیان و نظامیان، تقسیمات جنسیتی، گروه‌ها و جریان‌های کجرو و منحرف و جز آن‌ها است. همچنین معماری دینی و عرفی، مباحث راجع به مواجهه و رفتار مردم با طبیعت و نیروهای طبیعی و محیط زیست و امثال این‌ها است (موسی‌پور، ۱۳۸۶، ص ۱۴۸-۱۴۷؛ همو، ۱۳۹۰، ص ۵۴).

بخش دوم نیز، روابط مردم با زیست‌جهان غیرمادی یا معنوی است که دربردارنده آیین‌ها، باورها، نمادها و آداب و رسوم ناظر بر آن‌ها و معتقدات و رفتارهای دینی مردم و نیز مسائل راجع به فرهنگ و آموزش و پرورش و انتقال علوم و معارف و سنن به شیوه‌های گوناگون است (همان).

طبق بیان محدوده و محتوای مباحث تاریخ اجتماعی اکنون می‌توان گفت، تاریخ اجتماعی گونه‌ای تاریخ‌نگاری است که نگاهی به وضعیت و سبک زندگی اقشار مختلف مردم دارد و عنصر سیاست از آن عاری است (گولد و کولب، ۱۳۷۶، ص ۲۰۲). تعاریف دیگر تاریخ اجتماعی، تعریف به رسم است و ویژگی‌هایی را برای آن بیان می‌کنند:

– نگاهی از پایین به رخداد‌های تاریخی وجود دارد؛

– نقش توده‌های مردم در رخداد‌های تاریخی برجسته است؛

- روابط بین همه انسان‌ها را مورد توجه قرار می‌دهد و در مقام تدوین حوادث تاریخی برخلاف شیوه سنتی به چهره‌های شاخص توجه نمی‌کند، بلکه لایه‌های زیرین زندگی انسان‌ها را مورد توجه قرار می‌دهد.

- تاریخ‌نگاری اجتماعی به‌جای توجه به ابعاد شناخته شده، متوجه ابعاد ناشناخته حوادث است (الویری، ۱۳۹۸، ص ۲۹).

از مجموع این ویژگی‌ها می‌توان چنین نتیجه گرفت که، تاریخ اجتماعی یک نوع فهم از تاریخ است که در مقام تحلیل و تبیین حوادث به گرایش‌های فکری و ویژگی‌های اخلاقی، سبک و سیاق زندگی عامه مردم به‌عنوان یک عامل اثرگذار بر روند حوادث تکیه می‌کند.

۲-۱. سبک زندگی

سبک زندگی، عبارت است از مجموعه منظمی از رفتارهای درونی و بیرونی، وضع‌های اجتماعی و دارایی‌ها که فرد یا گروه بر مبنای پاره‌ای از تمایلات و ترجیح‌ها (سلیقه) و در تعامل با شرایط محیطی خود ابداع یا انتخاب می‌کند. به‌عبارت ساده‌تر، سبک زندگی الگو یا مجموعه نظام‌مند کنش‌های مُرَجَح است (مه‌دوی کنی، ۱۳۹۰، ص ۷۸).

سبک زندگی، روش‌های متفاوتی از زندگی را نشان می‌دهد که در منابع تاریخی کمتر قابل بازنمایی است. این اصطلاح به شیوه‌های زندگی و به‌معنای روش زندگی نیز به‌کار رفته است. به‌عبارت دیگر، سبک زندگی مجموعه‌ای منسجم از همه رفتارها و فعالیت‌های یک فرد در جریان زندگی روزمره است. این مفهوم می‌تواند گویای واقعیت پیچیده رفتارها و حتی نگرش‌های فرهنگی و اجتماعی در جامعه باشد که دلالت بر ماهیت و محتوای خاص تعاملات و کنش‌های اشخاص در هر جامعه دارد.

برپایه تعریف فوق، سبک زندگی و زندگی روزانه مجموعه‌ای از طرز تلقی‌ها، ارزش‌ها، شیوه‌های رفتاری، حالت‌ها و سلیقه‌ها در هر چیزی، مانند: معماری، نحوه چیدن یا فرش کردن خانه، اثاثیه منزل، نوع حمل و نقل، پوشاک، تغذیه، زینت و آراستگی، حیات عبادی و معنوی، بهداشت و درمان، مشاغل و حرفه‌ها، اوقات فراغت، نظام ارتباطی و نهادهای اجتماعی، آداب و رسوم یا رفتارهای اجتماعی فرد یا گروه که برای بیان احساسات، عاطفه و خواسته‌ها است که نظام خانواده و اجتماع را دربرمی‌گیرد.

۲. عوامل مؤثر بر شکل‌گیری تاریخ اجتماعی

در زندگی اجتماعی، از جمله سبک زیستن، آداب و رسوم، اموری به‌صورت مستقیم و یا غیرمستقیم به ایفای نقش و تأثیر می‌پردازند، به‌عنوان مثال جامعه‌ای که با یک سلسله باورها و اعتقادات در حال زندگی است، ناگهان از سوی قومی همسایه با دین و مذهب و باورهای متفاوت مورد حمله قرار می‌گیرد و بر آنان پیروز می‌شود، قوم پیروز خواسته یا ناخواسته، عقاید و باورهای خود را در جامعه مغلوب ترویج می‌کند. پس از گذشت اندک‌زمانی، جامعه مغلوب نیز

خواسته یا ناخواسته به برخی از باورها و آداب و رسوم میهمان‌گرایش پیدا می‌کند. و یا هنگام مهاجرت گروهی از مردم به منطقه‌ای به مرور زمان تبادل فرهنگی بین گروه مهاجر و منطقه مهاجرپذیر به وجود می‌آید. این مسئله نمونه‌های بسیاری در تاریخ دارد که روشن‌ترین آنها فتوحات اسلامی است. مسلمانان پس از فتح مناطق جدید، دین اسلام و باورهای خود را به مناطق فتح شده هدیه نمودند و مردمان آن مناطق را به این آیین فراخواندند.

از دیگر عواملی که بر شکل‌گیری آداب و رسوم در زندگی جوامع و ایجاد تغییر و تحول در آن‌ها می‌شود و زمینه دگرگونی در گرایش‌های فکری و اخلاقی را فراهم می‌کند، نژاد؛ دین و مذهب؛ حکومت، سرزمین و اقلیم؛ باورها و اعتقادات؛ نهادهای غیر اجتماعی؛ ارتباط عالمان دینی با اقشار مختلف جامعه و... از جمله عوامل مؤثر بر تاریخ اجتماعی و سبک‌زندگی شیعیان هستند (ر.ک: مهدوی کنی، ۱۳۹۰، ص ۲۳۰). به‌عنوان نمونه، ابراهیم‌بن محمد ثقفی کتاب المعرفة را که حاوی مناقب اهل‌بیت علیهم‌السلام و مثالب دشمنان ایشان بود، با مهاجرت به اصفهان که گفته می‌شد، دورترین شهر از آرا و عقاید شیعه است، نشر و روایت کرد. وی توانست با این روش به تبلیغ و ترویج تشیع بپردازد (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۲۱، ص ۱۰۵-۱۰۰).

درباره نقش حکومت در تاریخ اجتماعی شیعیان گزارش‌های متعددی وجود دارد. بنابراین، علاوه بر وجود اختلافات عقیدتی میان شیعه و سنی، در تشکیلات خلافت، عناصری از سنیان نیز بودند که خلفا را تحریک به چرخش عقیده علیه شیعیان وادار می‌کردند (ابن‌خلدون، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۸۳۱ و ۷۳۸). درباره تعصبات عقیدتی در گزارش‌های تاریخی چنین آمده است: «اهل سنت با ساکنان محله شیعه‌نشین کرخ بغداد دشمنی داشتند. خلیفه و دوات‌دار نیز آنان را یاری می‌کرد تا بر ساکنان منطقه کرخ حمله و هجوم کنند» (همان، ج ۴، ص ۷۷۸).

۳. مؤلفه‌های تاریخ اجتماعی

مراد از مؤلفه، نشان‌گرهای هستند؛ بنابراین، در مؤلفه‌ها باید به دنبال بررسی نشانه و شاخص‌های زندگی اجتماعی بود؛ لذا تفاوت آن با عوامل و زمینه‌ها روشن است. سبک زندگی، نمادهای اجتماعی زبانی و غیرزبانی، روابط اجتماعی با دیگران، تعامل با ادیان و فرق و مذاهب، آداب و رسوم اجتماعی، نهادهای اجتماعی مانند آموزش، نقابت و مرجعیت و جامعه‌پذیری از مهم‌ترین مؤلفه‌های تاریخ اجتماعی شیعه هستند که باید در زندگی آنان مورد بررسی تاریخی قرار گیرند.

۴. زمینه‌ها و علل توجه حوزه علمیه به تاریخ اجتماعی

بعد از طرح تاریخ اجتماعی یا پرداختن به ابعاد زندگی اجتماعی در غرب توسط لوسین فور و مارک بلوخ در ۱۹۲۹ میلادی، ضرورت بازشناسی زندگی اجتماعی و سبک‌زندگی شیعه و کشف زمینه‌های و عوامل متأثر بر آن به‌عنوان یکی از رسالت‌های حوزه مورد توجه قرار گرفت.

هدف اصلی از این فرآیند علمی در قالب آموزش و پژوهش، افزون‌بر بازشناسی وضعیت اجتماعی و سبک‌زندگی

شیعه در گذشته و حال، بازشناسی زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر زندگی اجتماعی شیعیان، ارائه تحلیل دقیق از نظام‌ها و نهاد اجتماعی شیعه و کشف کیفیت و کمیت آن‌ها در تاریخ است. چنان‌که در سرفصل‌های درس تاریخ اجتماعی از رشته تاریخ تشیع چنین آمده است: «شناخت آداب و رسوم، رفتارها و روابط اجتماعی شیعیان به صورت تاریخی و شناخت چگونگی روابط اجتماعی و فرهنگی شیعیان امامی با پیروان دیگر فرق و ادیان».

حوزه علمیه به دلیل رسالتی که در حفظ میراث اجتماعی شیعه دارد، حراست از این میراث و بازخوانی آن‌ها برای تقویت بنیادهای اجتماعی را رسالت خود دانسته و در این زمینه میراثی گردآوری گردید تا به نیازها پاسخ داده و رسالت خود را تحقق ببخشد.

۴-۱. تدوین منابع روایی تاریخ اجتماعی

شیعیان از دیرباز با تأکید اهل بیت نسبت داشتن زندگی مبتنی بر سبک اسلامی، به تولید محتوا در حوزه سبک زندگی پرداخته‌اند. بیشتر این آثار به دست ما نرسیده یا حداقل برخی روایات آن‌ها در آثار حدیثی منعکس گردیده است. کتاب‌های *الأطعمه، الأثریة و اللباس* تألیف *عبدالعزیز بن یحیی بن احمد جلودی ازدی*، کتاب *الزینة* نگاشته *احمد بن محمد بن خالد برقی* (م ۲۷۴ق)، کتاب‌های *التجمل، الزینة، المعاش، التنبیة، الاخوان، الأغذیة و الأطعمه* نگاشته *احمد بن محمد بن حسین* (ابن دوئل م ۳۵۰ق)، کتاب‌های *الأطعمه، الأثریة، الزی و التجمل، الدواجن و الرواجن* نگاشته *محمد بن یعقوب کلینی* (م ۳۲۹ق)، کتاب‌های *الإخوان، النساء و الولدان* نگاشته *علی بن حسین بن موسی قمی* (م ۳۲۶ق) و کتاب‌های *اللباس و السواک* اثر *شیخ صدوق* (م ۳۸۱ق)، از جمله این آثار است.

رویکرد این کتاب‌ها و عناوین آن‌ها همان‌گونه که روشن است، به ساختار موضوعات تاریخ اجتماعی و سبک زندگی مرتبط است. در این آثار عالمان شیعه با رویکردی روایی به تنظیم زندگی اجتماعی مردم می‌پرداختند. به عبارت دیگر، بیشترین سهم داده‌های تاریخ اجتماعی ناظر به سبک زندگی شیعیان متعلق به کتاب‌های حدیثی است. در این آثار از جمله کتاب‌های *الکافی* نگاشته *محمد بن یعقوب کلینی* و آثار حدیثی *شیخ صدوق* به دلیل نیاز جامعه شیعه به مسائل پیش‌رو و تنظیم رفتارهای روزانه خود مبتنی بر سیره اهل بیت علیهم‌السلام، مطالب ارزشمندی دیده می‌شود.

۴-۲. گونه‌های جدید فعالیت در عرصه تاریخ اجتماعی شیعه

در حوزه تاریخ اجتماعی مطالعات گسترده‌ای آغاز شده و هر محقق ناظر به اهمیت منطقه‌ای یا موضوعات، تحقیقاتی را انجام داده‌اند. تاریخ اجتماعی در ایران یا تاریخ اجتماعی مسلمانان و شیعیان نیز تا حدودی مورد توجه این پژوهشگران مسلمان و غیر آنان بوده است. در گوشه و کنار مراکز علمی جستجوگری‌خته کارهایی ناظر به تاریخ اجتماعی صورت می‌گرفت؛ اما بعد از تأسیس رشته تاریخ تشیع در دانشگاه‌ها و مراکز تخصصی حوزه علمیه قم، درسی به تاریخ اجتماعی شیعیان اختصاص یافت. این درس شروع خوبی برای آشنایی محققان با تاریخ اجتماعی بود و مقالات و پایان‌نامه‌هایی خوبی در این حوزه تولید گردید که در ذیل به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد.

برپایه چنین اهدافی، مباحثی با عنوان: تعامل شیعیان با مردم، زمینه‌ها و عوامل مؤثر در شکل‌گیری تاریخ اجتماعی، جامعه‌پذیری شیعیان، مؤلفه‌های تاریخ اجتماعی، مؤلفه‌های سبک زندگی، اصول روابط اجتماعی شیعیان با دیگران، شیعه و نهادهای اجتماعی، آداب و رسوم و سبک زندگی شیعیان (زمینه‌ها، سیر تاریخی و پیامدها)، روابط اجتماعی و مشاغل، تعامل شیعه با پیروان فریق و مذاهب غیر شیعی، از مهم‌ترین عناوین دو درس تاریخ اجتماعی شیعه در مقطع سطح ۳ حوزه علمیه قم است.

أ. کتاب

۱. دین و سبک زندگی

این اثر از جمله نخستین آثاری است که به قلم حجت‌الاسلام محمدسعید مهدوی‌کنی در تاریخ اجتماعی و سبک زندگی شیعیان توسط دانشگاه امام صادق علیه السلام منتشر گردیده است. یکی از مهم‌ترین چالش‌هایی که ادیان در جهان معاصر با آن روبه‌رو هستند، تعامل با تحولات سریع فرهنگی، اجتماعی است. ادیان مختلف همواره با این پرسش روبه‌رو هستند که آیا می‌توانند در دنیایی به شدت متحول، هم‌چنان انتظارات بشر را برآورده سازند؟ بی‌تردید دین با فرهنگ و زندگی مردم تعامل دارد و این تعامل باعث به وجود آمدن تاثیراتی در زندگی مردم است. نگارنده در کتاب حاضر پس از طرح مباحث نظری درخصوص مفاهیم دین، سبک زندگی و فرهنگ مردم، مطالعه‌ای موردی با هدف کاربردی کردن مباحث نظری مذکور انجام داده است. مورد این مطالعه "شرکت‌کنندگان در یک جلسه مذهبی" و هدف آن "بررسی روابط آموزه‌های مذهبی در یکی از جلسات مذهبی با سبک زندگی شرکت‌کنندگان در آن" است. نگارنده در پایان نتایجی را به همراه جدول‌ها و نمودارهای مربوطه بیان کرده است که از آن جمله می‌توان به این مورد اشاره کرد: پاسخ‌گویان، به جلسه، مبلغ و آموزه‌های او علاقمند بودند و عموماً سابقه حضور طولانی در جلسات و هیات‌های مذهبی داشته‌اند چراکه این جلسات را مهم‌ترین آگاهی‌دهنده امور مذهبی خود می‌دانند.

۲. تاریخ اجتماعی شیعیان: مفاهیم و کلیات

این کتاب همان‌گونه که نام آن حکایت دارد، درآمدی است برای یک کار گسترده در زمینه تاریخ اجتماعی شیعیان و وظیفه خود را تنها بیان مفاهیم و کلیات این موضوع تعیین کرده است. به عبارت دیگر نویسنده سعی نموده است تا ساختار مطالعات تاریخ اجتماعی شیعه را معرفی کند. این اثر نوشته محسن الویری هیئت علمی دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام که وابسته به دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم است که در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و انتشارات سمت به چاپ رسیده است.

چپستی تاریخ اجتماعی و تاریخ اجتماعی شیعیان، سیر تحول مطالعات تاریخ اجتماعی در جهان و تاریخ اجتماعی

شیعیان، عوامل مؤثر بر تاریخ اجتماعی و تاریخ اجتماعی شیعیان، مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده تاریخ اجتماعی و تاریخ اجتماعی شیعیان، گونه‌شناسی منابع تاریخ اجتماعی و تأملاتی درباره روش پژوهش در تاریخ اجتماعی شیعیان از مهم‌ترین مباحث این کتاب است.

۳. سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن

از دیگر آثار مفید و نظری در حوزه زندگی اسلامی، کتاب سبک‌زندگی و ابزار سنجش آن است که توسط محمد کاپوینی‌آرانی عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم تهیه و در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم منتشر گردیده است. قابل ذکر است که مفهوم سبک زندگی در علمی مثل جامعه‌شناسی، پزشکی، روان‌شناسی بالینی، روان‌پزشکی، مدیریت، روان‌شناسی... حضور دارد. هم از دریچه «هست‌ها و هنجارها» به آن نگاه می‌شود و هم از دریچه بایدها و تجویزها.

این اثر نگاهی از نوع بسیار گسترده از دریچه مدل تجویزی قرآن و با روش‌شناسی روان‌شناسی و روان‌سنجی، به موضوع سبک زندگی داشته و گزارشی از دو نوع پژوهش را ارائه کرده است. نوع اول حاکی از استکشاف و شک دهی یک مدل تجویزی برای سبک زندگی اسلامی است و نوع دوم حاکی از ساخت و روان‌سنجی آزمون سبک زندگی اسلامی است. مدل تجویزی، بیان‌گر این است که سبک زندگی اسلامی چگونه شکل می‌گیرد، برچه نگرش‌هایی مبتنی است و منجر به چه رفتارهایی در ابعاد مختلف زندگی خواهد شد. آزمون سبک زندگی اسلامی برای ما معلوم می‌سازد که افراد و گروه‌ها، چه مقدار دارای سبک زندگی اسلامی هستند و در کدام مؤلفه، قوت بیشتر و در کدام قوت کمتری دارند. این دو کار مکمل یکدیگر هستند و کاربردهای بالینی، مشاوره‌ای و گزینشی دارند.

۴. تاریخ اجتماعی شیعه (سبکی در مولفه‌های سبک زندگی اهل‌بیت علیهم‌السلام و شیعیان)

این کتاب حاصل پایان‌نامه کارشناسی ارشد سیدمحمد مهدی موسوی‌نیا از دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام در قم است. این اثر با راهنمایی محسن الویری دفاع گردید و زیر نظر ایشان تبدیل به یک کتاب فاخر گردید و در بوستان کتاب منتشر گردید.

در این نوشتار تاریخ اجتماعی شیعیان در عصر حضور اهل‌بیت علیهم‌السلام با تأکید بر کتاب الکافی اثر محمدبن یعقوب کلینی (م ۳۲۹ق) مورد فحوص واقع شد و به زوایایی پیدا و پنهان زندگی روزمره و حیات اجتماعی و شیوه‌ای از جریان زندگی آنان پرداخته است. به عبارت دیگر، این تحقیق با نگاهی کارشناسی به‌دسته‌بندی اطلاعاتی خواهد پرداخت که در منابع تاریخی به صورت پراکنده، داده‌های از حوزه سبک زندگی شیعیان در طول پنج قرن اولیه را در خود جای داده است. در طول تاریخ بعضی از آداب و رسوم اجتماعی در بین شیعیان وجود داشته است که منحصرأ به پیروان این مذهب مربوط می‌شده و در بین سایر مذاهب اسلامی جایگاهی نداشته است. آگاهی از منشا این تعاملات و

مناسبات اجتماعی که به قرون اولیه اسلامی مربوط می‌شوند ما را در شناخت بسیاری از مراسم اجتماعی که هم‌اکنون در جوامع شیعی در جریان است یاری می‌کند.

۵. مفاتیح الحیاه

مفاتیح الحیاه کتابی حدیثی درباره سبک زندگی اسلامی، اثر جمعی از نویسندگان حوزه علمیه قم (حجج‌الاسلام محمدحسین فلاح‌زاده، یدالله مقدسی، سیدکمال‌الدین عمادی، محمود لطیفی و جعفر آریانی) هستند که تحت نظارت آیت‌الله جوادی آملی است. محققان برای تالیف این اثر، با بررسی بیش از شش هزار روایت، کوشیده‌اند احادیث را به صورت کاربردی برای استفاده عموم مردم و برای معنابخشی به زندگی انسانی و تصویر سبک زندگی اسلامی در ابعاد مختلف اخلاقی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در این کتاب بگنجانند. تعامل انسان با خود، هم‌نوعان، مردم و نظام اسلامی، حیوانات و خلقت زیست‌محیطی پنج محور اصلی مفاتیح الحیات است. در بخش ضمیمه کتاب نیز فصولی همچون سنت‌ها، اشارات زمان و اشارات سنت‌ها و نیز مباحثی همچون آئین نوروز، یلدا و چهارشنبه‌سوری، استخاره و تفأل مورد توجه قرار گرفته است.

۶. پوشش و تغذیه در سیره معصومان

نویسنده کتاب *امیرعلی حسلو* است. ایشان برای کشف الگوی پوشش و تغذیه در اسلام به سراغ روایات و سیره معصومان رفته و به تدوین این اثر پرداخته است. به عبارت دیگر، نویسنده در این اثر با توجه به اهمیت دو مقوله پوشش و تغذیه مناسب در زندگی فردی و اجتماعی انسان، به جایگاه آن دو در تعالیم اسلامی و سیره عملی معصومان و اهتمام آنان به این دو مقوله برای داشتن جامعه‌ای سالم، به تصویر کشیده شده با استناد به دیدگاه قرآن کریم و سخنان امامان شیعه، به تبیین مصادیق و الگوهای مناسب در زمینه تغذیه و پوشش مناسب پرداخته است.

۷. آشنایی با مبانی و مولفه‌های سبک زندگی اسلامی

این اثر با تمرکز بر مبانی و مؤلفه‌های مطالعات در حوزه سبک زندگی اسلامی توسط *علی قهرمانی* به بازخوانی مهم‌ترین سرفصل‌ها پرداخته و توسط انتشارات المصطفی به‌عنوان متن درسی استفاده می‌شود.

۸. سبک زندگی اجتماعی از دیدگاه اسلام

این اثر نگاشته محمدتقی *فعالی* و مهدی *فدایی* است که در قالب کتاب و در گروه علمی علوم اجتماعی توسط مؤسسه فرهنگی هنری دین و معنویت آل‌یاسین منتشر گردیده است. از منظر نویسنده، زندگی اجتماعی جزء جدایی‌ناپذیر انسان است. ارتباطات انسانی به‌عنوان بخش اصلی زندگی اجتماعی، قاعده‌مند و مشروط است. تحقق ارتباط سالم و

مؤثر، منوط به رعایت اصول و روش‌های ارتباط است. شناخت و به‌کارگیری این اصول و روش‌ها، موجب تنظیم روابط اجتماعی در جامعه اسلامی خواهد شد. هدف کتاب حاضر، استخراج مبانی، اصول، روش‌ها و مهارت‌های برقراری ارتباط، از منابع دینی است.

۹. سبک زندگی رسول خدا ﷺ با همسرانشان

کتاب «سبک زندگی رسول خدا ﷺ با همسرانشان» اثر خانم فرزانه حکیم‌زاده از طلاب جامعه الزهرا ﷺ است که در سال ۱۳۹۳ توسط انتشارات جامعه الزهرا ﷺ در قم به چاپ رسیده است. در این اثر جنبه قابل توجه بر روی روابط خانوادگی و زیست همسران پیامبر اکرم ﷺ است.

۱۰. اخلاق و سبک زندگی اسلامی

کتاب «اخلاق و سبک زندگی اسلامی» اثر احمدحسین شریفی در سال ۱۳۹۱ به‌عنوان متن آموزشی در دوره‌های طرح ضیافت دانشجویی منتشر گردید. این کتاب سبک زندگی مطلوب اسلامی را در حوزه‌هایی همچون «وقایع فراغت»، «شادی و نشاط»، «روابط دختر و پسر»، «همراه‌گری جنسی»، «علم‌آموزی»، «ارتباط با دیگران»، «روابط خانوادگی» و «کسب و کار» به اجمال مورد بحث قرار داد.

ب. پایان‌نامه

نگارش پایان‌نامه در مقطع ارشد و دکتری یا سطح سه و چهار حوزه با محوریت تاریخ اجتماعی و سبک‌زندگی شیعیان یکی از دغدغه‌های اصلی حوزویان و حتی دانشگاهیان گردید. آنان با داشتن اطلاعات کافی در ساختار و روش مطالعات این حوزه مطالعاتی آثار با ارزشی را تولید کردند. اگرچه تعداد این پژوهش‌ها متعدد است، اما در این مجال به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌گردد.

۱. سبک‌زندگی شیعیان امامیه:

محمدحسین احمدی، مقطع ارشد در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۷ش.

۲. روابط اجتماعی شیعیان امامی در عصر حضور:

سیدصادق میرستاری، مقطع ارشد در مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۷ش.

۳. مناسبات اجتماعی شیعیان عصر حضور در تعامل با امامان معصوم ﷺ:

سیدآیت‌الله احمدی، مقطع سطح ۳ حوزه در حوزه علمی قم.

۴. تاریخ اجتماعی شیعیان در دوره آل‌بویه با تأکید بر منابع جغرافیایی:

علی دهقان، مقطع ارشد در دانشگاه معارف قم، ۱۳۹۸ش.

۵. تاریخ اجتماعی شیعیان ایران عصر قاجار:

۱. جلیل سالمی، مقطع سطح ۳ حوزه در مرکز تخصصی حوزوی امام رضا علیه السلام قم، ۱۴۰۱ ش.
۲. تاریخ اجتماعی و فرهنگی شیعه با تکیه بر کتاب مجالس المؤمنین: محمد قاسمی، مقطع ارشد در دانشگاه قم، ۱۳۹۷ ش.
۳. معماری و مسکن در سبک زندگی اسلامی با تاکید بر سیره و سنت معصومان علیهم السلام: اسماعیل تقی‌پور، مقطع ارشد دانشگاه قم، تاریخ دفاع: ۱۰/۰۷/۱۳۹۸ ش.
۴. تاریخ اجتماعی شیعه با تاکید بر رجال کشی: رحمت‌الله طالبی یدک، مقطع ارشد در دانشگاه قم، ۱۳۹۹ ش.
۵. شعائر و نمادهای شیعیان امامیه ایران و عراق در عصر حضور: حسن/احمدیان دل‌اوز، مقطع دکتری در جامعه المصطفی العالمیه.
۶. مدل کار در سبک زندگی با رویکرد اخلاق اسلامی: عبدالله غلامی، گروه اخلاق و عرفان در مقطع دکترا، در دانشگاه معارف قم.
۷. تاریخ اجتماعی شیعیان از حمله مغول تا برآمدن صفویه: اله‌یار سحرخوان، سطح ۳ حوزه علمیه قم، ۱۳۹۹ ش.
۸. نقش سبک زندگی اسلامی در سلامت روان: خانم فاطمه قاسم‌زاده، طلبه سطح ۳ جامعه الزهراء علیها السلام.

ج. مقالات

پرداختن به برخی مسائل مطرح در چارچوب مطالعات تاریخ اجتماعی و سبک‌زندگی شیعیان و کشف رویدادهای اجتماعی آنان یا واقع‌نمایی یا مقایسه آن با جریان رقیب، از دیگر فعالیت‌های طلاب حوزه علمیه قم است. می‌توان گفت با آغاز رشته تحصیلی تاریخ تشیع در مراکز تخصصی حوزه و و برخی مراکز وابسته مانند مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام از سال ۱۳۸۴ شمسی، فرایند تدوین و نگارش مقالات و پایان‌نامه‌ها شکل گرفت. برخی از این آثار اولیه که در قالب مقالات تخصصی، ترویجی و پژوهشی منتشر شده‌اند، عبارتند از:

۱. سفرنامه ابن جبیر و بازتاب تاریخ فرهنگی و اجتماعی مسلمانان: مهدی یعقوبی و محمدجواد یآوری، مجله پژوهشی تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۴۰، ۱۳۹۵.
۲. تاریخ اجتماعی شیعیان بغداد و برخی مناطق شیعه نشین در قرن چهارم هجری: سیدمحمد/احسانی، مجله پژوهشی تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۲۰، زمستان ۱۳۸۷.
۳. تاریخ اجتماعی شیعیان در نیمه اول قرن هفت «ه. ق»: محمدجواد یآوری سرتختی، مجله ترویجی معرفت ویژه تاریخ، شماره ۲۲۴، ۱۳۹۴.

۴. تاریخ اجتماعی شیعیان ایران و عراق در نیمه دوم قرن هشتم هجری: محمدانور فیاضی، مجله پژوهشی تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۸۷.
۵. تاریخ اجتماعی شیعیان ایران در نیمه نخست قرن نهم هجری: سیدعلی حسین پور، محمدانور فیاضی، مجله پژوهشی تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۶.
۶. علل وفاق اجتماعی ایرانیان در تاریخ معاصر با تأکید بر نقش تشیع: رمضان نرگسی، دوفصلنامه تاریخ در آینه پژوهش، شماره ۱۳، بهار ۱۳۸۶.
۷. اوضاع اقتصادی شیعیان عراق در عصر صادقین: سیدمحمد احسانی، محمدرضا جباری، دوفصلنامه تاریخ در آینه پژوهش، شماره ۲۸، بهار ۱۳۸۶.
۸. آراستگی و زینت در سیره رسول فضیلت: محمدرضا جباری، دوفصلنامه تاریخ در آینه پژوهش، شماره ۱۸.
۹. فرانش هدیگری و سیره اجتماعی فاطمه علیها السلام؛ درآمدی روش شناختی: محسن الویری، فصلنامه شیعه‌شناسی، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۸۸ ش.
۱۰. تحلیل اجمالی تاریخ اجتماعی کاشان با تکیه بر یافته‌های قبرستان ملامحسن فیض کاشانی: حامد قرائتی، فصل‌نامه سخن تاریخ، شماره ۷.
۱۱. سبک زندگی اهل بیت علیهم السلام در تفریحات و اوقات فراغت: سیدحسین شرف‌الدین، فصل‌نامه پژوهش‌های علمی مطالعات روانشناسی و اسلام، س ۹، ش ۱۶، بهار و تابستان ۱۳۹۴.
۱۲. نمادهای اجتماعی شیعیان در عصر حضور اهل بیت (نمادهای زبانی): محمدانور فیاضی، مجله پژوهشی تاریخ اسلام در آینه پژوهش، سال هشتم، شماره اول، بهار ۱۳۹۰.
۱۳. روابط اجتماعی در سبک زندگی اهل بیت علیهم السلام: مقاله همایش ملی سبک زندگی و سلامت، محمدجواد یآوری و اعظم/اعتمادی فر، آبان ۱۳۹۹، یزد.
۱۴. روابط خانوادگی در سبک زندگی اهل بیت علیهم السلام: مقاله همایش ملی سبک زندگی و سلامت، محمدجواد یآوری و اعظم/اعتمادی فر، آبان ۱۳۹۹، یزد.
۱۵. آثار فقه اجتماعی در زندگی اجتماعی شیعیان امامیه عصر حضور اهل بیت علیهم السلام: محمدجواد یآوری سرتختی، مجله علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، شماره ۴۱، تابستان ۱۴۰۲.
۱۶. تأثیر آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام بر آورده‌های زبانی مردم بیهق (سبزوار): طلبه خانم فرشته کوشکی، شیعه پژوهی، دوره ۸، شماره ۲۱، اسفند ۱۴۰۰.

ج. همایش‌ها و نشست‌ها

۱. همایش سبک زندگی اهل بیت علیهم‌السلام

مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام با همکاری وزارت علوم، تحقیقات و فناوری با هدف تبیین، پژوهش و ترویج در ساحات مختلف سبک زندگی اهل بیت علیهم‌السلام در خردادماه ۹۳ اقدام به برگزاری همایش علمی پژوهشی سبک زندگی اهل بیت علیهم‌السلام نمود. در این همایش اساتید حوزه مطالعات علوم اجتماعی، جامعه‌شناسی، تاریخ و تمدن اسلامی به‌عنوان مدیران و طراحان محورهای همایش به ایفای نقش پرداخته و طلاب حوزه علمیه قم نیز سهم زیادی در تولید محتوا و نظارت و ارزیابی آن داشتند و خروجی آن تدوین دو جلد کتاب بود.

محورهای اصلی فراخوان: مفاهیم، اصول و مبانی مربوط به سبک زندگی اهل بیت علیهم‌السلام؛

سبک زندگی معنوی و عبادت اهل بیت علیهم‌السلام؛

سبک زندگی فردی اهل بیت علیهم‌السلام؛

اندیشه و سیره اهل بیت علیهم‌السلام در توصیف و بنیان تمدن اسلامی؛

سبک و سیره اهل بیت علیهم‌السلام در عرصه جامعه‌سازی:

الف- در عرصه نهاد خانواده؛

ب- در عرصه نهاد اقتصاد؛

ج- در عرصه سیاست و حکومت؛

د- در عرصه نهاد تعلیم و تربیت؛

ه- در عرصه سلامت، بهداشت و محیط زیست.

همایش ملی سبک زندگی اسلامی نیز از دیگر تلاش‌های حوزوی است که در تاریخ ۲۵ بهمن ۱۳۹۱ با همکاری معاونت پژوهش مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه‌السلام وابسته به حوزه علمیه قم و پارک علم و فناوری و مرکز رشد واحدهای فن‌آور علوم انسانی برگزار گردید و در آن ۱۸ مقاله برتر معرفی گردید.

۲. نشست تاریخ اجتماعی

نشست علمی تاریخ اجتماعی شیعه، محور فراموش شده در پژوهش، موضوعی بود که دانشگاه ادیان در خرداد ۱۴۰۲ همت به برگزاری آن نمود و چند تن از اساتید به ارائه ضرورت و اهمیت و آورده‌های علمی آن پرداختند.

۳. کارگاه علمی و آموزشی

در دفتر تبلیغات اسلامی وابسته به حوزه علمیه قم، میز سبک زندگی با هدف ترویج سبک زندگی اسلامی فعالیت‌های مختلفی را در قالب‌های مختلف برگزار نموده است. برگزاری کارگاه سبک زندگی و حتی نقد و بررسی پژوهش‌های

سبک زندگی ویژه محققین دوره سبک زندگی اسلامی از جمله فعالیت‌های دفتر تبلیغات است که در چندین دوره برگزار گردیده است و استمرار دارد.

۴. جشنواره کتاب سال سبک زندگی

جشنواره کتاب سال سبک زندگی هر ساله در شهر مقدس قم و به همت میز سبک زندگی دفتر تبلیغات اسلامی برگزار می‌گردد. در این جشنواره که تا کنون چهار دوره برگزار شده است، در آن افزون بر آثار دانشگاهیان، پایان‌نامه‌های سطح سه و چهار حوزوی نیز شرکت می‌کنند.

نتیجه‌گیری

طلاب حوزه علمیه قم با احساس خلاء در حوزه تاریخ اجتماعی شیعه، مبتنی بر ساختارها و مسائل مطرح در این حوزه مطالعاتی ضمن بازخوانی اندیشه غربی‌ها در خصوص تاریخ اجتماعی و سبک زندگی، ضمن نقد آن به تدوین و تبیین این موضوع علمی پرداخته و با استخراج مبانی، اصول و مسائل تاریخ اجتماعی و سبک زندگی اسلامی از مبانی، به حوزه تاریخ اجتماعی اهل بیت و تشیع نیز برای ساختن یا استخراج الگوی مناسب توجه خاصی نمود و اثر این توجهات طلاب، تولید محتوای بسیار غنی بود. از دیگر آثار این حوزه مطالعاتی تولید دانش پایه و محتوا در توسعه دانشی رشته تاریخ و جامعه‌شناسی بوده است. مطالعاتی که در تاریخ اجتماعی صورت می‌گیرد برای دو گروه علمی تاریخ و جامعه‌شناسی بسیار مفید و ارزشمند است.

منابع

ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۰۸ق، *ديوان المبتدأ والخبر فى تاريخ العرب و البربر*، تحقيق خليل شحادة، الطبعة الثانية، بيروت، دارالفكر.

بهرامى، روح الله، ۱۳۸۶، *مکتب آنال: جامعیت فکر تاریخ نگاری*، تهران، نوید.

جولیوس گولد و ویلیام کولب، ۱۳۷۶، *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه گروهی از مترجمان، تهران، مازیار.

ذهبی، محمدبن احمد، ۱۴۱۳ق، *تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام*، تحقيق عمر عبدالسلام تدمری، الطبعة الثانية، بيروت، دار الكتاب العلمية.

موسى پور، ابراهيم، ۱۳۸۶، «تاریخ اجتماعی: رویکردی نوین به مطالعات تاریخی»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، ش ۲، ص ۱۴۱-۱۵۶.

—، ۱۳۹۰، «رویکردی نوین در مطالعات تاریخی»، *زمانه*، ش ۹۹، ص ۵۴-۵۶.

مهدوی کنی، محمدسعید، ۱۳۹۰، *دین و سبک زندگی*، چ سوم، تهران، دانشگاه امام صادق (ع).

الویری، محسن، ۱۳۹۸ش، *تاریخ اجتماعی شیعیان: مفاهیم و کلیات*، تهران، سمت.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی